

ФЛОРИАН ВЕРНЕР: НА МЕЖАХ КУЛЬТУРИ

Передмова і попередження від перекладача

Бог є в кишківнику гнійного жука або
навіть у клоаці не менше, ніж на небі.

Мартін Лютер

Флоріан Вернер – німецький письменник, який пише переважно у жанрі нон-фікшн, хоча починав як прозаїк. Але слідом за його першою книжкою художньої прози, збіркою оповідань («Ми ще поговоримо», 2005), упродовж чотирнадцяти років вийшли десять книжок нон-фікшн, присвячених вельми різноманітним темам. Крім того, письменник виступив як укладач і видавець, здійснивши свою ідею зібрати ранні тексти (вірші, прозу, щоденникові записи тощо) відомих письменників. «Ранні» – означає створені у віці від шести до вісімнадцяти років. Ця антологія свідчень пробудження самоусвідомлення майбутніх творців має назву «Коли я стану великим, я буду поетом» (2015).

Флоріан Вернер у кожній книжці – майстер дивувати читача вже самим вибором теми і кутом зору, під яким він її розглядає.

Лише перша книжка має натяк на академічність і свідчить про філологічну освіту автора (Вернер вивчав американську, англійську та німецьку літературу в Тюбінгені, Берліні, а потім у Шотландії), бо це, власне, його докторська дисертація. Вона присвячена ліриці афроамериканського гіп-гопу, проте вже тут дається взнаки здатність до нетривіальних культурних паралелей і схильність до широких, можна сказати, філософських висновків. Назва книжки «Репокаліпсис. Початок репу і кінець світу» (2007).

До речі, до портрета Флоріана Вернера як творчої особистості варто додати ще одну складову: його дослідницький інтерес до репу природно пояснює той факт, що він сам виступає як музикант з німецьким гуртом «Fön», для якого також пише пісні.

Інтереси Флоріана Вернера як письменника важко окреслити однією темою, але, мабуть, переважно вони спрямовуються в царину культурної історії, проте майже кожного разу звертаються до несподіваних предметів, що перебувають на периферії культурної уваги (чи навіть поза нею) – або через їхню звичність, або практичну малозначущість, або навіть через пов'язані з ними табу. Але об'єднує їх те, що автора цікавлять не артефакти, тобто продукти людської творчості, а природні речі, явища, процеси, неодмінно вбудовані в культуру та нею до кінця не «перетравлені», а тому витіснені з поля зору, можна сказати, несправедливо замовчувані.

Так, темою першої розвідки нон-фікшн німецького автора стає... корова, тварина, яка є одним зі стовпів цивілізації, оскільки важко уявити собі життя людини без продуктів, отриманих за її допомогою, але яка зовсім не цікавить нас сама по собі. І вже назва книжки не без іронії виправляє цю невдячність – «Корова. Життя. Діяльність. Вплив».

Герой ще однієї подібної розвідки «Слимаки. Портрет» (2015) – істота, що, імовірно, взагалі ніколи не потрапляє в центр уваги людини і присутня в нашому житті хіба на суто мовному рівні як предмет для порівнянь. Біологічні факти життя цього непомітного створіння стають підґрунтям для нетривіальних, ба навіть філософських роздумів і висновків, оскільки дозволяють подивитися з несподіваної точки зору на саму людину.

Вміння і бажання вчитися у природи, від якої все далі відходить цивілізована людина, у різних тварин, широко виявились у книжці «Мудрість тонкодзьобої кайри» (2018). Вівця, верблюд, дятел, кенгуру, вухата аурелія, аксолотль – тварини начебто добре знайомі і такі, сама назва яких змушує звертатися за довідкою, – чого вони можуть навчити людину в питаннях моралі,

суспільства, політики? За Вернером, виявляється можуть і мають свої відповіді на питання, над якими б'ються філософи.

У своїх останніх книжках Вернер дедалі більше постає як письменник-філософ, постійно звертаючись до речей маловідомих або непомітних саме через свою звичність, проте цілком конкретних, що спонукають до універсальних одкровенень, до того, щоб оновити погляд на світ і життя. Це дві книжки мандрівної прози («Шлях найменшого опору. Книжка подорожей», 2018; «У мандрах. Рейд крізь природу та мову», 2019) або філософське осмислення власного досвіду батьківства («Поява на світ. Батьківство як філософська пригода», 2019).

Отже, Флоріан Вернер завжди вміє здивувати читача: на останнього чекає і нова інформація, і новий погляд на речі. Проте книжка, яку читач тримає у руках, виділяється навіть у доробку Вернера. Вона може не просто здивувати, а й, цілком імовірно, навіть викликати культурний шок або принаймні спровокувати певні, не зовсім приємні переживання, як це буває, коли ми натикаємося в самих собі на звичні і тому непомітні для себе табу, що, врешті, є приводом до певної переоцінки цінностей більшого чи меншого масштабу.

Справді, вже перша фраза книжки неприємно вражає і звучить як образа чи тролінг: «Людська культура ґрунтується на лайні». (Можна було б перекласти й грубіше: «Людська культура стоїть на лайні».) Проте достатньо прочитати сторінку-другу, щоб під тиском голих фактів (яких далі все більшатиме) визнати: тут немає ані крихти намагання вразити, зачепити, а сама лише констатація стану справ.

Культурна історія лайна, або, можна сказати, відносини між цією неприємною субстанцією і людською культурою, людиною як цивілізованою істотою, описані й проаналізовані Вернером із вражаючою, якщо не вичерпною, повнотою: під кутом зору не тільки фізіології та хімії, а й лінгвістики (автор простежує культурні корені «фекальної мови»), педагогіки (формування звичок цивілізованої людини шляхом інтеріоризації табу), психології (формування уявлення про своє тіло, характеру і, врешті,

ідентичності), релігії (паралелі між фекальними й релігійними поняттями), політики (лайно як засіб протесту, з одного боку, і як засіб пригнічення й дегуманізації, з іншого, тобто з боку влади), економіки (історія гігантських сільськогосподарських проєктів або символічний зв'язок між лайном і золотом), суспільного життя (облаштування соціальної гігієни до винайдення змивної каналізації), медицини (численні спроби використання лайна в лікувальних цілях).

Читач буде здивований тим, наскільки тісно ця тема вpleтена в історію людської цивілізації до того часу, коли її вдалося загнати під землю, тобто у підсвідоме (звідки воно виривається лише у вигляді лайки), і в буквальному сенсі під землю, тобто в каналізацію. Врешті, у філософському аспекті предмет цієї книжки – це «матеріалізоване Надніщо», за словом автора, – постає як культурний антиабсолют.

Ще один привід для дивування – віддзеркалення цієї теми у літературі (від фольклору і дитячих віршиків до класичних творів західної літератури) та мистецтві. Флоріан Вернер не самотній у спрямуванні свого інтересу. Цей предмет захоплював думки – подеколи або постійно (як у випадку, наприклад, Мартіна Лютера, з яким читачеві часто доведеться зустрічатися на сторінках книжки) – великої кількості митців і філософів. Платон, Марціал, Аврелій Августин, Данте, Франсуа Рабле, Джефрі Чосер, Томас Мор, Мартін Лютер, Мішель де Монтень, Вольтер, Жан-Батіст Мольєр, Ієронім Босх, Джонатан Свіфт, Моцарт, Гете, Імануїл Кант, Гегель, Артур Шопенгауер, Віктор Гюго, Марк Твен, Фрідріх Ніцше, Карл Густав Юнг, Еліас Канетті, Жорж Батай, Гюнтер Грасс, Петер Слотердаjk, Мілан Кундера, Славоj Жижек – ось неповний перелік тих, хто своїми висловлюваннями «легітимізує» культурну історію лайна.

Особливе місце серед них у цій книжці належить двом постатям: Зигмунду Фройдю та Михайлові Бахтіну, без опори на теорії яких вона була б, напевно, неможлива. Так, теорія анально-еротичної фази формування особистості Фройда постійно з'являється на її сторінках як методологічне підґрунтя

і є джерелом понять, які дозволяють авторові проводити його аналіз.

У цьому аспекті розвідка Вернера – це не просто культурна історія певного предмета, тобто нейтральне («наукове») дослідження, а психоаналіз західної цивілізації, який до певної міри здійснює *повернення витісненого*. Читачеві, якщо йому вдасться перебороти свою упередженість, імовірно, доведеться визнати, що певні моменти, пов'язані з темою, наприклад, спонтанні реакції відрази, які він звик вважати *природними*, насправді є *культурними конструктами*. Звісно, це не означає, що з цим усвідомленням такі реакції і звички одразу «розтануть», але суперечність між чуттєвим сприйняттям та знанням і тим, що з нею робити, – це вже питання, з одного боку, філософське, а з іншого – особисте.

Другий стовп, на якому тримається дослідження Вернера, – теорія карнавальної культури Михайла Бахтіна (хоча саме це поняття й не використовується), викладена у книжці «Творчість Франсуа Рабле і народна культура Середньовіччя й Ренесансу». Ідеї російського вченого про роль матеріально-тілесного низу в народній культурі, про амбівалентність його образів і відповідної лексики, імовірно, зіграли важливу евристичну роль у розвідці німецького письменника, вивченні «семантичної антиматерії» саме як символічного феномена.

Останній розділ книжки називається «Відродження». Тема «антиматерії, яка поглинає всі високі сенси, що трапляються поруч» за останні півстоліття чи більше переживає справжній Ренесанс у літературі та мистецтві, тож *повернення витісненого* постає як широкий культурний процес і книжка Флоріана Вернера є своєчасною реакцією на нього.

Варто попередити, що її читання не завжди буде приємним. Скажімо, у вивченні походження звичок цивілізованої людини не обійтися без феноменології лайна (зовнішній вигляд, запах, історія формування відрази та її еволюція). І тут на читача чекає чимало відкриттів, принаймні у тому сенсі, що пам'ять про багато моментів в цій «історії» залишилася в далекому дитинстві.

Загалом книжка містить багато фактів, які спонукають до роздумів, що переходять у філософський вимір, причому з несподіваного боку, – про упередження та про відносність багатьох наших «непохитних» уявлень, як-от границі між «я» та «іншим», внутрішнім і зовнішнім, чистим і нечистим, про нашу тілесність та ідентичність і, врешті, про такі екзистенційні питання, як плинність життя та смертність людини.

А якщо в певні моменти читачеві ставатиме трохи не по собі, то раджу пам'ятати, що це минеться, і, прочитавши книжку до кінця, він неодмінно ширше дивитиметься на усталені культурні поняття, можливо, навіть дещо переоцінить у собі та принаймні знайде багато чого, що викликає посмішку. Адже, як зауважив Михайло Бахтін: «Кал – весела матерія... що перетворює страх на сміх».

Олександр Юдін

З ГЛИБИНИ

Людська культура ґрунтується на лайні. Не тільки в тому сенсі, що наші міста як утілення новочасної цивілізації вивищуються над гігантськими каналізаційними мережами. Не тільки тому, що наш обмін речовин, а з ним і наше життя без виділення екскрементів були б неможливі. А тому, що ми лише через відділення від лайна знаємо, що таке взагалі культура. Без тіні немає світла, без бруду немає чистоти. Нам потрібне певне некультивоване супротивне, аби бути в змозі усвідомити себе як цивілізовану істоту. Нам потрібне лайно, аби, прибравши його, утвердитись у своїй культурності. Лайно є неодмінним для нашого саморозуміння як сучасних людей.

Цей процес супроводжує нас упродовж усього життя. «Ми народжуємося між калом і сечею», – зауважив іще Блаженний Августин, і в цей момент починаються наші стосунки з темною матерією. За допомогою наших виділень ми опановуємо граматику відрази, гігієни та пахощів. Ми дізнаємося, що слово «лайно» – це табу, а тому одразу починаємо його використовувати як зброю, інструмент провокації або вістря брудних жартів. Упродовж анальної фази розвитку ми навчаємося випорожнитися або ж затримувати випорожнення й у такий спосіб пізнаємо межі, отвори та м'язи нашого тіла. А коли ми врешті досягаємо старості, то подеколи – як Альфред Ламберт, слабоумний батько з роману Джонатана Франзена «Поправки», – розмовляємо зі своїми екскрементами. Від коліски до смертного одра лайно позначає наше розуміння культури, суспільства, здоров'я, пристойності, гумору та ідентичності.

Щоправда, зазвичай ми не хочемо визнавати це елементарне значення екскрементів для нашого життя. Справді, навряд чи якась інша матерія так послідовно витісняється, як ця, що день

у день виникає з нашого нутра. Утім лише дві третини людства мають у своєму розпорядженні туалет; 2,6 мільярда людей на Землі не мають ніякого доступу до санітарних приміщень. Проте в більшій частині нашого індустріалізованого західного світу лайно вдалося майже повністю сховати від ока. Варто лишень подумати, що жителі міста, наприклад, такого великого, як Берлін, щоденно продукують приблизно 800 тонн фекалій, то здається справді дивовижним, що на наших вулицях хіба де-не-де трапляються купки, залишені собаками. Величезна кількість екскрементів зникає настільки непомітно й без запаху в кишківнику міста, наче їх ніколи не було.

Звісно, таке видалення виділень із повсякденного життя не є цілковито новим облаштуванням. Ми наважимося припустити, що лайно вже впродовж тисячоліть становило собою доволі дивну матерію, яку намагались усунути якомога подалі від інших елементарних відправлень, як-от їжа, сон або молитва. Вже Старий Заповіт дає точні вказівки, як слід берегти чистоту військового табору від забруднення фекаліями: «А місце на потребу буде тобі поза табором, щоб виходити тобі туди назовні, – ідеться в останній книзі П'ятикнижжя Мойсеевого. – А лопатка буде в тебе на поясі твоїм, і станеться, коли ти сидітимеш назовні, то будеш копати нею, і знову закриєш свою нечистість»* (Повторення Закону, 23, 13–14). У давніх скандинавських прислів'ях згадується птах (що, як ми можемо припустити, в переносному значенні може також означати людину), що забруднює власне гніздо своїм skita. Наприкінці XI ст. перша англійська державна Поземельна книга, так звана Domesday Book, встановлює штраф за дефекацію у Честерському кафедральному соборі. А юдейський філософ і лікар Мойсей Маймонід у XII ст. наполягав на тому, що людина з метою опорожнення має віддалитися якомога подалі від своїх ближніх – або у найбільш прихованому від сторонніх очей приміщенні житла, або якщо на відкритому повітрі, то принаймні так далеко, щоб інші люди не могли відчутися запах.

* Пер. І. Огієнка. – Тут і далі примітки перекладача.

По-справжньому табуйованими й обтяженими звичними сьогодні почуттями сорому й ніяковості людські виділення стали, щоправда, лише на початку Нового часу, коли люди почали жити разом у все тісніших і складніших соціальних системах, що посилювало необхідність самоконтролю. Сучасні приписи пристойності щодо лайна при цьому поступово переходили з паперу до свідомості людини: правила, що в XVII ст. були тільки-но викладені у книжках про поведінку та двірських розпорядженнях, поступово були інтеріорізовані більшістю дорослих і стали нормальною складовою почуття сорому.

Супутні цьому психосоціальному розвитку техніки гігієни та символічного очищення ставали при цьому все тоншими. У 1857 році американець Джозеф Гайетті винайшов сучасний туалетний папір. У 1928 році німецький підприємець Ганс «Гакле» Кленк уперше представив на ринку туалетний папір у рулонах із гарантованою кількістю аркушів. Сьогодні людські екскременти вже у молодшому дитячому віці поглинаються за допомогою підгузків і одразу виводяться в герметичні вмістища у них. У дорослому віці ми все частіше користуємося так званими лайкоподібними унітазами, що за останні десятиліття витіснили традиційні середньоевропейські тарілчасті унітази. Туалетні блоки та дезодоранти-спреї забивають неприємний запах. А іноді навіть шум, спричинений дефекацією, для тих, хто перебуває зовні, лишається нечутним. У японських туалетах дедалі більше поширюється електронний пристрій, що має назву Otohime, або «Принцеса шуму», який імітує звук змивної води.

Західне розуміння цивілізації також нерозривно пов'язане зі зниканням лайна, ба більше, його відносна помітність або непомітність є просто-таки критерієм етапів розвитку країни. Безперебійна праця підземної змивної каналізації, індивідуальні туалети, що зачинаються зсередини: такі санітарні зручності вважаються ознакою сучасної індустріальної країни, а їхня відсутність автоматично розцінюється як ознака нижчих цивілізаційних стандартів. У цьому зв'язку прикметно, що латинське

ЗМІСТ

Флоріан Вернер: на межах культури. Передмова і попередження від перекладача	7
З глибини	13
Про що ми говоримо, коли ми говоримо про лайно	21
Це був не я	40
Пожирач нечистот і косар	55
Всіляке комічне	70
Бог є кал	88
Диявол, утім, також	103
Лайно й дукати	118
Кал у мистецтві	135
Темний бік влади	148
Поговори з ним	165
Відродження	179
Бібліографія	199
Джерела ілюстрацій	209
Подяки	211
Іменний покажчик	212